

Inleiding

Dag Annemiek,

‘Volgens mij is er nog werk te doen.’

Dat was jouw slotzin in ons boek *Ik geloof het wel*, die briefwisseling waarin we schreven over de houdbaarheid van het christendom.

Je schreef ook, in de voorlaatste alinea van dat boek, dat je dankzij je boeddhistische scholing meer bent gaan begrijpen van het christendom en er meer van bent gaan houden.

Ik herken dat helemaal.

Ook in mijn leven en in mijn beleving van de christelijke boodschap is Boeddha al heel lang niet meer weg te denken. Al zou ik niet willen zeggen dat de katholieke jongen die ik ooit was nu boeddhist is geworden. Ik krijg de kriebels van elk-isme. En ik vermoed dat dit voor jou als van huis uit gereformeerd vrijgemaakt meisje ook geldt.

Toch zit jij al jaren niet alleen bij de christelijke omroep maar ook ‘op boeddhisme’, zoals je dat zelf zo relativerend noemt. Meer specifiek aan de voeten van je Tibetaanse leraar Sogyal Rinpoche. En ik doe al meer dan dertig jaar aan zen. Een paradoxale mededeling overigens. Want hoewel een mens zen evenmin kan begrijpen als de quantumfysica of de liefde, heb ik er inmiddels wel zoveel van opgestoken dat ik begrijp dat de kern van zen niet-doen is.

Goed, wat voor werk zou er dus nog voor ons te doen zijn?

Ik zou het een boeiend avontuur vinden om met jou uit te

zoeken wat we aan waardevols in de boeddhistische traditie gevonden hebben en wat we daar in ons dagelijks leven aan hebben. En passant zal dan ook wel ter sprake komen hoe zich dat verhoudt tot wat we uit het christendom meekregen. Zou dat niet een mooi vervolg kunnen zijn op ons vorige boek?

En ik denk dat dat werk niet alleen voor onszelf de moeite waard is.

Want juist zoals wij, zoeken velen hun weg in de hedendaagse orgie van interreligieuze kruisbestuiving tussen oost en west. We zouden hun een feest van herkenning kunnen bieden, of anders misschien minstens een boeiend inkijkje in wat er met je kan gebeuren als je de deuren en de ramen van je dogmatisch gesloten *mind* opent.

‘*You never walk alone...*’ Wist je dat er alleen al in Nederland 900.000 mensen zijn die zeggen dat ze hun inspiratie ontleenen aan het boeddhisme als belangrijkste of anders toch als tweede stroming? Dat heeft de Boeddhistische Omroep Stichting in een onderzoek samen met het NIPO in 2009 vastgesteld. En al in 2002 zeiden volgens het Sociaal Cultureel Planbureau 1,5 miljoen Nederlanders dat ze zich op enige wijze verwant voelden aan het boeddhisme.

Ik weet niet of ze jou toen al konden meetellen.

Ik weet trouwens ook niet wat je voor zo’n onderzoek koopt. Dat zou namelijk betekenen dat één van de tien of twaalf mensen hier in de straat zich verwant voelt aan het boeddhisme, terwijl ik mijn kop eronder durf te verdedden dat de meeste inwoners van dit dorpje aan de zee Boeddha alleen maar kennen uit een tuincentrum of een reisfolder. Hoewel, enige jaren geleden is hier in de polder een asielzoekerscentrum omgebouwd tot Tibetaans boeddhistisch retrainingshuis. Het peil van de gastvrijheid in ons land is intussen

zoals je weet alleen maar verder gedaald. Maar wellicht is door die verbouwing het boeddhistisch niveau in West-Zeeuws-Vlaanderen toch ineens boven de zeespiegel gestegen.

De aard en de graad van al die interesse zullen wel verschillen. Er zijn landgenoten die een boeddhabeeldje wel leuk vinden in hun tuin, in plaats van een miniatuurmolentje, een bebaarde kabouter of een wulpse Venus. Er zijn gestreste medemenssen (de gemiddelde leeftijd voor dat fenomeen daalt zienderogen) die in een snelcursus mindfulness* dat-gene hopen te bereiken waar Boeddha zelf jaren voor onder een boom zat. Er zijn religieuze zoekers die af en toe eens een weekend boeddhistisch gaan mediteren in een katholiek klooster in eigen land, of in hun vakantie afreizen voor een weekje meditatie in Frankrijk of zelfs in het Verre Oosten. Er zijn lezers die de boeken van een dissidente benedictijn als Willigis Jäger of een boeddhistische monnik als Thich Nhat Hanh ter hand nemen. Er zijn mensen die elke ochtend een kwartiertje stil gaan zitten bij de Boeddha op hun huisaltaartje, zelfs als dat de spotlust van hun huisgenoten opwekt. En er is natuurlijk de harde kern, die lid is van één van de talloze boeddhistische clubs die met een chic woord sangha* heten, of minstens regelmatig lessen volgt bij een leraar uit één van de boeddhistische stromingen, die in de loop der eeuwen niet minder weelderig zijn gaan tieren dan onze ontelbare christelijke kerkgenootschappen, ordes, congregaties en sekten.

Persoonlijk ben ik nergens lid van. Maar ik mediteer regelmatig, vooral met de cursusgroepen in ons centrum 'La Cordelle' in Cadzand. En ik hoor zeker bij de mensen die het boeddhisme als een belangrijke bron van inspiratie voor hun leven beschouwen. Er staat hier in de tuin trouwens behalve een beeld van de heilige Franciscus ook een behoorlijk uit de kluiten gewassen Boeddha.

Hoe pakken we het aan?

Ik stel voor dat we eerst een paar inleidende thema's bij de hoorns vatten, zoals: hoe zijn we het boeddhisme op het spoor gekomen? Rare uitdrukking eigenlijk. Alsof het vanaf dat moment geen spoorzoeken meer is... Ik zal maar meteen bekennen dat ik mezelf na al die jaren nog altijd als een beginner beschouw en elke dag opnieuw mijzelf moet aanzetten tot aandachtige aanwezigheid in elk moment.

Ook kunnen we de beelden die jij en ik eigenlijk van Boedha hebben eens naast elkaar leggen.

Daarna zouden we een aantal kernpunten van de boeddhistische levensfilosofie tegen het licht kunnen houden. Allereerst het inzicht in de vergankelijkheid, dat tenslotte de basis is van de Vier Edele Waarheden. De vruchten van dat inzicht zijn juwelen als: het besef van de onderlinge verbondenheid van alle schepselen, een groeiend mededogen en oog voor de glans van de gewone dingen, die zichtbaar wordt wanneer de geest tot rust komt. Vervolgens kunnen we zeker niet om de leegte en de stilte heen. En ook niet om dat zo gemakkelijk in de mond genomen 'in het hier en nu leven'.

Daarna dacht ik nog aan een drietal hoofdstukjes die gaan over 'verlichting', over de boeddhistische aanwijzingen voor de te volgen weg en de rol van een leraar of meester. En ten slotte misschien een gedachtewisseling over de vraag: voel je je nu christelijk verlost of boeddhistisch verlicht, of allebei, of geen van beide?

Bij al die onderwerpen zou ons doel niet moeten zijn om een zoveelste handboek te schrijven voor beginnende boeddhisten en zeker niet om iemand te bekeren.

Misschien is het wél nuttig dat we af en toe iets schrijven over de grote lijnen van het boeddhistische gedachtegoed. Maar het boeiendste lijkt me toch om helder te krijgen wat de

inzichten van Boeddha in ons leven van elke dag kunnen betekenen. Geloven op maandag, heet dat in het christendom. En daar gaat het uiteindelijk toch om? De Duitse zenmeester Karlfried von Dürckheim gaf aan een van zijn boeken niet voor niets de titel: 'Het dagelijks leven als oefening'.

En wat mij betreft mag er bij dit onderzoek naar wat het boeddhisme in ons leven betekent weer kritisch in de traditie gezeefd en geschift worden, zoals we dat ook deden met het christendom in onze eerdere briefwisseling. Het stof eraf, weggooiën, recyclen, zuinig bewaren... alles is weer geoorloofd, zou ik zeggen.

O ja, het beeldje van de wenende Boeddha dat ik vorig jaar van je kreeg valt bij mij in de categorie 'zuinig bewaren', en het staat nog altijd prominent in het zicht op mijn werkkamer terwijl ik dit schrijf.

Ben benieuwd naar je reactie en vooral of je de uitdaging aanneemt.

Hartelijke groet –
Hein

Dag broerke van Franciscus,

Je kunt studeren, mediteren en beweren wat je wilt, maar je blijft ook gewoon een katholieke jongen met een beeld van broeder Franciscus in je tuin.

Zo goed te zien hoe je je afkomst eert. En hoe die man van Assisi je werken blijft bevoelen.

Fijn van je te horen.

Ons vorige boek heeft veel lezers geïnspireerd en ook mijn eigen leven is er eerlijk gezegd stukken rijker van geworden.

Zo'n briefwisseling helpt mij om weer eens in de eigen binnenkamer rond te neuzen en dat levert soms waardevolle ontdekkingen op.

Bovendien heeft mijn nadere kennismaking met je levenswerk 'La Cordelle' mijn horizon verlegd tot voorbij de slagboom van het Hilversumse mediapark, mij opnieuw doen inzien dat Amsterdam niet het enige middelpunt van de wereld is, én dat er ook andere manieren zijn om het boeddhisme een plek in je leven te geven dan die welke de sangha van mijn dierbare meester Sogyal Rinpoche mij aanreikt.

Maar het belangrijkste is dat ik er op de een of andere manier benul van heb gekregen hoe ik mijn warme hart open kan laten, ook als het zeer doet. Ik heb het gevoel dat ik de laatste jaren als het ware een klasje ben opgeschoven in de leerschool van het leven.

Daarom spreekt je nieuwe idee me aan. En dat 'geloven op maandag' is koren op mijn molen.

Het is me vreemd te moede met geloven en spiritualiteit: ze zijn mijn grote passie. In feite kan ik niets bedenken wat boeiender is dan dat.

Daarbij moet worden aangetekend dat nabijheid voor mij de kern is van elke spiritualiteit die de moeite waard is. Elkaar tot een hand en een voet zijn, een uur bij elkaar waken, het sacrament van de aanwezigheid vieren, dat is wat me dagelijks gaande houdt en uit mijn sponde doet kruipen.

Maar van de kleine lettertjes onder de geloofspapieren begrijp ik na een kleine halve eeuw op aarde nog steeds weinig tot niets. Ik verbaas me dan ook nog steeds over hoe ik leer, over de werking van onderwijs en over het doorbreken van inzichten.

Zo had ik op de middelbare school negens voor talen, maar spreek ik geen enkel woord meer over de grens. Op het con-

servatorium schijn ik een vak te hebben geleerd dat medestudenten tot op de serieuze dag van vandaag uitoefenen en waar ze hun hypotheek van kunnen betalen, terwijl ik me er geen jota of tittel van kan herinneren.

En tegenwoordig moeten we op boeddha's onder de motorkap van het vehikel boeddhisme kijken, terwijl ik het liefst gewoon alleen maar gas wil geven en door korte bochten wil scheuren. Maar die motorkap dwingt ons in detail na te denken over schroeven en moeren. Over hoe en waarom. Ja, daar wordt een mens al gauw het domste blondje van de klas van.

Laten we het voorlopig maar houden op de gedachte dat ik in het trotse bezit ben van een *don't-know-mind*. Is hartstikke boeddhistisch en je mond gaat er continu een beetje van openhangen, een doorn in het oog van m'n televisiebaas.

En ik vind het prima dat jij steeds weer als eerste een onderwerp aansnijdt. Als ik er onderweg anders over ga denken merk je dat wel...

Leven is lijden, zei Boeddha al. Om over schrijven nog maar te zwijgen.

Enfin, een beetje lijden hoort erbij. Maar: is het ook wijsheid om weer een briefwisseling te bundelen?

Wat weet ik van boeddhisme? Ze zien me aankomen daar in m'n klasje.

Waarschijnlijk vind jij dat juist een reden om zo ijverig mogelijk aan de slag te gaan, en dat ik deze uitgelezen kans moet aangrijpen om me te bevrijden van de oordelen van anderen.

Maar even serieus. Er is onlangs nog een ingeving in me komen nestelen, die mij goed van pas komt bij het overwegen van mijn antwoord aan jou.

Jij vertelde me namelijk ooit dat jij, als je boos of verdrietig bent, die energie kunt aanwenden om te schrijven, te dichten of te musiceren. Dat is een genadig inzicht. Het dringt inderdaad

langzamerhand ook tot mij door dat alle emoties een enorme energie genereren die we kunnen gebruiken voor wat we maar willen. Het is wel opmerkelijk dat negatieve emoties bij mij zoveel sterker lijken dan positieve. Het blijft bijvoorbeeld merkwaardig dat het vertrek van een geliefde dikwijls meer aandacht vraagt dan zijn komst.

Maar zodra we het oordeel over onze emoties achterwege kunnen laten of het op z'n minst wat uit weten te stellen, zien we dat ze allemaal dezelfde energie bevatten, of ze nu heilzaam of heilloos lijken, negatief of positief. Ze vormen eenvoudig kostelijke brandstof die we aan kunnen wenden voor wat dan ook. Zo zijn we niet de slaaf maar de liefdevolle aanschouwer en dankbare gebruiker van onze gevoelens.

Dan mogen we zitten op de bok van onze eigen waarneming en daar is het best gutig toeven.

Bovendien is die plek een prachtig uitkijkpunt voor het schrijven van een boek!

Vaak zitten we helaas in ons eigen vooronder, de schuilkelder. Dan hebben we geen idee waar onze bok zich bevindt. Gisteren zat ik bijvoorbeeld met een man te eten die op z'n grondvesten schudde van Afwezigheid. Het was een tamelijk indrukwekkende ervaring. Alsof ik me moederziel alleen in een majesteitelijk eenzame woestijn bevond. Want ik zag het in zijn ogen: daar was niemand thuis. Er striemde regen. Er floot wind. Dat was ook een pijnlijke gewaarwording. Dat zo'n prachtmens zo afwezig kan zijn. Het deed zeer aan mijn ogen. Hij had trouwens wél door dat hij last had van zijn ziel.

Mooi eigenlijk. We weten zelf drommels goed wanneer ons mensje loos is en dat we dat wezentje thuis kunnen brengen en op bed mogen leggen. Misschien dat het schrijven met jou ons beiden en onze lezers ook weer kan helpen om aanwezig te blijven.

Volgens mij snap ik steeds beter wat de Boeddha bedoelde met de uitspraak dat leven lijden is. Er wordt wel eens wat snerend over die woorden gedaan, maar als we het lijden kalm en onverschrokken aan durven kijken, dan zullen we zien dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten. We zijn uit hetzelfde hout en maaksel. Ons allen wacht hetzelfde lot. Wat anders rest ons dan oneindig mededogen te voelen voor elkaar en voor onszelf?

Bij dit soort mijmeringen hoort wat mij betreft ook humor. Zo lag ik laatst nachtelijk te schudden van de lach, nadat ik me een slapeloze week had liggen afvragen om welke diepzinnige kwestie ik zo woelde. De oorzaak bleek m'n slechte matras. Nu slaap ik weer koninginnelijk op nieuw beddengoed.

Ook mocht ik onlangs zomaar een piepklein vrieskistje van mezelf, al kost dat de aarde energie. Ik zal die brandstof, net als de brandstof die in mijn niet te negeren kolkende rivier van emoties schuilt, omzetten tot heil van iedereen. Het zijn grote woorden, maar ze zingen in mijn ziel.

Het is tijd om de ruimte die voor ons mensenkinderen is klaargelegd ook daadwerkelijk in te nemen. Het is incarnatietijd.

Ja Hein, er is nog werk te doen, dus ik neem je uitdaging graag aan.

Annemiek

1

Hoe kom je erop?

Ja, wat je zegt, leven is lijden. Niet alleen voor een stadse pelgrim als jij of een herbergier op het platteland zoals ik. Ook het leven in een boeddhistisch klooster is afzien. Jan Willem van de Wetering schreef daar lang geleden een diepzinnig en humoristisch boek over dat mij alleen al door zijn intrigerende titel deed vallen voor de weg van zen: *De lege spiegel*.

Ken je trouwens dit verhaal uit zo'n zenklooster?

Er was eens een zenmonnik die zich het vuur uit de sloffen mediteerde. Altijd extra uren kloppen als de rest al naar bed was of even een ommetje maakte. Op een dag vroeg de abt van het klooster hem waarom hij toch zo z'n best deed.

De monnik antwoordde: 'Ik wil zo snel mogelijk de verlichting bereiken.'

Waarop de abt zei: 'Misschien moet je gewoon eens even stil blijven staan. Want wie weet zit de verlichting wel achter jou aan en kan hij je maar niet inhalen omdat je zo hard rent!'

Ik kan niet ontkennen dat zoiets als 'de verlichting' ook naar mij in het begin van mijn zencarrière wel verleidelijk lonkte. Intussen weet ik niet zo goed meer wat 'verlichting' is. Bovendien heb ik inmiddels begrepen dat het er juist om gaat om nergens op uit te zijn.

Ik stond met mijn beginnersverlangen niet alleen, hoewel er ook mensen zijn die gewoon met mediteren beginnen om van hun hoofdpijn af te raken of van de stress of de drank. Maar nog altijd klinkt in spirituele kringen de vraag: 'Hoe ver ben jij al?'

Wel, eerlijk gezegd ben ik nog niet zo ver. Als ze mij vragen hoe ver ik al ben, dan zeg ik altijd maar dat het niet gaat om hoe ver iemand is maar hoe nabij. Want is de essentie van spiritualiteit niet inderdaad, zoals jij schrijft, het oefenen in de kunst van het nabij zijn? Nabij jezelf en dat wat er in jou leeft. Nabij de ander en bij alle levende wezens. Nabij het Mysterie in en achter de hele gekende en ongekende werkelijkheid.

Persoonlijk voel ik me na ruim dertig jaar zenmeditatie nog steeds een beginner. Ik beoefen dagelijks opnieuw met vallen en opstaan nabijheid, aandacht en gewaarzijn, hier en nu.

Ik kan misschien wel iets vertellen over de weg die achter me ligt. Over hoe ik met het zenboeddhisme in aanraking kwam, over mijn leraar.

Want hoe kom je erop, zou je zeggen... na een degelijke roomse jeugd en vervolgens een al even radicale omscholing in de religie van de maatschappijkritiek van de jaren zestig? Hoe kom je erop om dan ineens op een meditatiebankje te gaan zitten?

Nou ja, zo ineens was het eigenlijk toch ook niet.

Ik had eerst yoga geprobeerd, wat rond 1970 nog een tamelijk exotische hobby was. Maar toen mijn yogalerares zei dat ik gewoon door moest gaan met mijn benen in mijn nek te leggen op de dag dat in Chili generaal Pinochet de macht greep en duizenden leeftijdgenoten van mij over de kling begon te jagen vanwege hun socialistische sympathieën, had ik 't wel gehad met die yoga en begaf me naar een demonstratie.

Later probeerde ik nog eens Transcendente Meditatie*. Tenslotte hadden de Beatles ook hun heil gezocht bij de Maharishi die de stichter en grote goeroe van die beweging was. Maar al snel begreep ik dat ik nooit echt van de grond zou komen, zelfs niet in een vervolgcursus 'hoppen' waarin je de

kunst van de levitatie onder de knie kon krijgen. En ik wilde eigenlijk ook niet van de grond komen. Want mijn hart lag en ligt bij de aarde en haar veelkleurige bewoners.

Intussen worstelde ik wel met de vraag hoe ik zowel mijn betrokkenheid bij de mensen en de samenleving kon behouden als luisteren naar mijn ziel, die hongerde naar voedsel.

Om mij heen zag ik na de gesmoorde revolutie van de jaren zestig een tweedeling ontstaan: de ene groep oud-strijders van mei '68 begon aan 'de lange mars door de instellingen' om te proberen van binnenuit alsnog de samenleving te veranderen, de andere groep keerde zich van de samenleving af en geloofde alleen nog maar in het gaan van de weg naar binnen. En als geboren weegschaal kon ik maar niet kiezen. Daarover schreef ik in 1976 een artikeltje in het inmiddels verdwenen tijdschrift *Sfinx*.

Voor de reactie die daarop kwam van de zenleraar Maarten Houtman, ben ik hem tot op de dag van vandaag dankbaar. Hoewel hij zelf als volgt als eerste zijn dank betuigde: 'Ik ben Hein Stufkens hoogst dankbaar voor zijn juiste en kritische beschrijving van het verschijnsel van de twee kampen zoals die zich aan ons voordoen, omdat het mij de gelegenheid geeft de gemeenschappelijke wortel te ontdekken en er hier in het kort iets over te zeggen.'

De kern van zijn artikel is te vinden in deze passage:

'Echte meditatie drukt de mens met de neus op de daagse werkelijkheid. Zo streng zelfs, dat de gedachte aan veranderingen in de toekomst niet toegelaten wordt. Wij gaan onszelf beleven als actieve medespelers in het grote geheel van het maatschappelijke- en wereldgebeuren. We gaan echter ook ontdekken dat geweld, agressie, wantrouwen, leugen en manipulatie ook vertakkingen in onszelf hebben. En dit nu maakt de studie van zo'n indringend karakter. Wij zien dan vanzelf

de groteske dwaasheid van het zaken *buiten ons* bestrijden die *in ons* nog niet geklaard zijn. Anderzijds zijn de misstanden buiten ons te duidelijk om ons niet te doen beseffen dat we op de vlucht zijn, wanneer we alleen maar aan onszelf zouden werken.’

En hij schetste in een paar woorden dit voor mij nieuwe perspectief:

‘In ieder mens die de grote oefening doet verenigt zich op den duur de wereld. In ieder mens die buitenom tracht te gaan, blijft de wereld gescheiden.’

Krishnamurti, één van de grote bronnen van inspiratie voor Maarten Houtman, zei eens: ‘Het individuele probleem is het wereldprobleem.’ Dat lijkt een vreemde uitspraak, maar ik ben meer en meer gaan zien dat het letterlijk waar is. De moeilijkheid is alleen om het als waar te ervaren.

Van Maarten mocht ik leren dat de schijnproblemen, waar we ons vaak zo druk over maken, verdwijnen naarmate we meer geconcentreerd en oplettend leven. De werkelijke problemen komen dan in beeld. Zodra we zien dat die problemen ons eigen probleem zijn, is de schijnafstand tussen onszelf en de wereld weg.

Wat er gebeurt als we het werkelijke probleem buiten onszelf blijven projecteren, dat wordt op de dag waarop ik dit schrijf geïllustreerd door het verschrikkelijke nieuws over een idioot die op een eilandje nabij Oslo zo’n zeventig jonge mensen doodschiet, omdat hij als rechts-radical christenfundamentalist de samenleving wil verbeteren. Ik ken de man niet, maar één ding is zeker: hij heeft met ‘groteske dwaasheid’ zaken buiten zich willen bestrijden die in hemzelf ‘nog niet geklaard zijn’.

Zo begon ik dus aan zen, als leerling van de bewuste Maarten Houtman, die zelf sinds 1956 weer een leerling was van

Karlfried Graf von Dürckheim, een van de grote meesters die het zenboeddhisme in de twintigste eeuw naar het Westen brachten.

En er ging een wereld voor me open. Zwetend op mijn bankje kwam ik mijn eigen spoken tegen, werden de *wind-mills* van mijn *mind* betrapt op en ontslagen van hun neiging overuren te maken, en kreeg ik via Boeddha nieuwe inzichten over wat Jezus misschien bedoeld heeft.

Vele jaren volgde ik zijn lessen: maandelijks een dag, weekenden, weken. Tot ik er aarzelend zelf mee begon om iets van wat ik bij hem geleerd had door te geven. En dat doe ik tot op de dag van vandaag, nu boeddhisme en zen zoveel normaler zijn geworden, en velen zich door grote meditatieleraren uit Oost en West laten inspireren en onderwijzen.

Hoewel ik de laatste decennia niet meer in de gelegenheid was zijn lessen te volgen, bleef Maarten tot aan zijn dood mijn leraar. Op 5 januari 2011 stierf hij, 92 jaar oud.

Een paar weken daarvoor ging ik hem bezoeken in het Leendert Meeshuis in Bilthoven waar hij lag, met pijn in heel zijn lijf. Het was de decembermaand van 2010 die gekenmerkt werd door een vroege winter en veel sneeuw.

Ik trof Maarten aan in een bed achter een kamerscherm, voor een raam met uitzicht op besneeuwde struiken en bomen waarin vogeltjes met een bol verenpak probeerden te overleven. Alleen zijn gezicht, dat nog kleiner leek door de grijze wollen muts die hij droeg tegen de kou, kwam boven de dekens uit. Zijn grote bruine ogen stonden helder als altijd. Hij zag er 'Indischer' uit dan ik hem ooit gezien had.

'Hoe is het me je?'

'Niet goed. Het is dus zo dat ik ga sterven. En nu hopen we dat 't niet te lang gaat duren.'

'Heb je veel pijn?'